

UDK: 159.9

Indira KALINBAYEVA,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: indiramaxsetovna85@gmail.com

QarDU professori, p.f.d B.Jurayev taqrizi ostida

O'SMIRLIK DAVRIDA DELINKVENT XATTI-HARAKATLARGA OLIB KELUVCHI PSIXOLOGIK SHART-SHAROITLAR

Аннотация

Maqolada o'smirlik davrida delinkvent xatti-harakatlarning shakllanishiga olib keluvchi psixologik sharoitlar tahlil qilinadi. O'smirlik davri inson hayotidagi eng murakkab bosqichlardan biri hisoblanib, unda shaxsning psixologik, emotsional va ijtimoiy rivojlanishidagi ziddiyatlar kuchayadi. Maqolada delinkvent xatti-harakatlarning sabablari, ularning ijtimoiy-psixologik omillari, shuningdek, oilaviy va maktab muhitining ta'siri ko'rib chiqiladi. Statistik ma'lumotlar asosida delinkventlikning bugungi kunda o'smirlar orasida tarqalish darajasi yoritilib, nazariy yondashuvlar va tadqiqotchilarning ilmiy ishlari tahlil qilinadi. Shuningdek, muammoni bartaraf etish yo'llari, profilaktik chora-tadbirlar va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: O'smirlik davri, delinkvent xatti-harakatlar, psixologik sharoitlar, ijtimoiy muhit, oilaviy omillar, maktab muhiti, profilaktika.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СОСТОЯНИЯ, ПРИВОДЯЩИЕ К ДЕЛИНКВЕНТОМУ ПОВЕДЕНИЮ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются психологические условия, способствующие формированию делинквентного поведения в подростковом возрасте. Подростковый период является одним из наиболее сложных этапов жизни человека, когда усиливаются противоречия в психологическом, эмоциональном и социальном развитии личности. В статье анализируются причины делинквентного поведения, его социально-психологические факторы, а также влияние семейной и школьной среды. На основе статистических данных раскрывается уровень распространенности делинквентности среди подростков в современном обществе, рассматриваются теоретические подходы и научные исследования отечественных и зарубежных авторов. Кроме того, предложены пути решения проблемы, профилактические меры и педагогические рекомендации.

Ключевые слова: Подростковый возраст, делинквентное поведение, психологические условия, социальная среда, семейные факторы, школьная среда, профилактика.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS LEADING TO DELINQUE BEHAVIOR DURING ADOLESCENCE

Annotation

This article examines the psychological conditions that contribute to the development of delinquent behavior during adolescence. Adolescence is considered one of the most challenging stages of human life, characterized by intensified contradictions in psychological, emotional, and social development. The article analyzes the causes of delinquent behavior, its socio-psychological factors, as well as the influence of family and school environments. Based on statistical data, the prevalence of delinquency among adolescents in today's society is highlighted, along with theoretical approaches and research studies conducted by domestic and foreign scholars. Furthermore, solutions to the problem, preventive strategies, and pedagogical recommendations are provided.

Key words: Adolescence, delinquent behavior, psychological conditions, social environment, family factors, school environment, prevention.

Kirish. Inson rivojlanishining eng murakkab va qarama-qarshiliklarga boy davrlaridan biri bu o'smirlik davridir. Mazkur davrda shaxsning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishida sezilarli o'zgarishlar ro'y beradi. O'smirning o'zini anglash jarayoni kuchayadi, mustaqillikka intilish ortadi, biroq bu jarayon ko'pincha kattalar, ayniqsa otana va o'qituvchilar bilan ziddiyatlarni yuzaga keltiradi. O'smirning dunyoqarashi, qadriyatlar va xulq-atvor me'yorlari shakllanayotganligi sababli, u ko'plab xavfli ta'sirlarga beriluvchan bo'lib qoladi. Shu jumladan, delinkvent xatti-harakatlarning shakllanishi ham aynan ushbu davrda eng ko'p uchraydi.

Delinkvent xulq huquqbuzarlikka moyillik, ijtimoiy me'yorlarni buzuvchi, jamiyatda qabul qilingan qoidalarga zid bo'lgan xatti-harakatlardir. O'smirlar orasida delinkvent xatti-harakatlarning uchrashi jamiyat uchun jiddiy ijtimoiy-

psixologik muammo hisoblanadi. Chunki u nafaqat o'smirning shaxsiy taqdiriga, balki jamiyatning ijtimoiy barqarorligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bugungi globallashuv va tezkor axborot almashinuvi sharoitida o'smirlar turli tashqi ta'sirlarga ochiq bo'lib qolmoqda. Bu holat ularning psixologik himoya mexanizmlarini zaiflashtiradi va turli salbiy xulqiy og'ishlarga sabab bo'lishi mumkin.

O'smirlik davrida shaxsning asosiy ehtiyoji mustaqillik, erkinlik va o'zini-o'zi ifodalash hisoblanadi. Agar bu ehtiyojlar konstruktiv shaklda qondirilmasa, ya'ni oila va maktab tomonidan yetarlicha psixologik qo'llab-quvvatlash ta'minlanmasa, o'smir noto'g'ri yo'llarni tanlashi mumkin. Shunday sharoitda delinkvent xatti-harakatlarning paydo bo'lishi tabiiy natija bo'lib chiqadi. Bunda nafaqat individual psixologik omillar, balki ijtimoiy muhit, do'stlar davrasi,

maktabdagi munosabatlar va oiladagi tarbiya uslublari ham muhim rol o'ynaydi.

O'zbekistonda olib borilgan ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar ham shuni ko'rsatadiki, delinkvent xulq asosan o'smirlarning o'zaro munosabatlarida, darslarga qiziqishning pasayishi, o'qishga nisbatan befarqlik, o'qituvchilar bilan ziddiyatlarda va oilaviy muammolar fonida shakllanadi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, maktab yoshidagi huquqbuzarliklarning katta qismi o'smirlar tomonidan sodir etiladi. Bu holat o'smirlar davrida psixologik shart-sharoitlarni chuqur o'rganishni va samarali profilaktika choralarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda delinkvent xatti-harakatlarning sabablari ko'p qirrali tarzda yoritilgan. Bir qator psixologik nazariyalar, jumladan A. Bandura tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasi, shaxsning xulqi ko'proq tashqi ijtimoiy tajribaga asoslanishini ta'kidlaydi[1]. Demak, o'smirlar ko'pincha atrofidagi shaxslarning, ayniqsa, do'stlarining va o'ziga yaqin kattalarning xulq-atvorini kuzatib, o'zlashtiradi. Shu sababli, noto'g'ri muhit va salbiy namuna delinkvent xatti-harakatlarning tez shakllanishiga zamin yaratadi.

Bundan tashqari, psixoanalitik yondashuv vakillari o'smirlar davrida yuzaga keladigan ichki ziddiyatlarni ham delinkventlikning manbasi sifatida ko'rsatadilar. O'smir o'zining ichki ehtiyojlari va tashqi talablar o'rtasidagi nomutanosiblikni turli yo'llar bilan bartaraf etishga urinadi. Ba'zi hollarda bu konstruktiv faoliyatlar orqali amalga oshirilsa, boshqa hollarda u me'yorlardan og'ish shaklida, ya'ni delinkvent harakatlarda ifodalanadi.

Xorijiy tadqiqotlar ham bu masalaning dolzarbligini ko'rsatadi. Masalan, Amerika psixologlari olib borgan tadqiqotlarga ko'ra, delinkvent xatti-harakatlarga moyil o'smirlarning katta qismi o'z oilasida yetarlicha mehr va e'tibor ko'rmagan. Yevropa mamlakatlarida esa asosiy muammo sifatida ijtimoiy tengsizlik va migratsiya oqibatida yuzaga keladigan psixologik stress qayd etilgan. Bu ko'rsatkichlar delinkvent xulq muammosi har bir jamiyatda o'ziga xos bo'lsa-da, umumiy psixologik shart-sharoitlar ko'p jihatdan o'xshash ekanini isbotlaydi.

Shu bois, mazkur maqolada o'smirlar davrida delinkvent xatti-harakatlarga olib keluvchi psixologik sharoitlar ilmiy nazariyalar, amaliy tadqiqotlar, statistika va zamonaviy muammolar asosida tahlil qilinadi. Maqolada shuningdek, profilaktika choralarini ishlab chiqish va o'smirlarni sog'lom ijtimoiy muhitda tarbiyalash bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Adabiyotlar tahlili. Delinkvent xatti-harakatlarning shakllanishi psixologiya fanida uzoq yillardan beri tadqiq etib kelinayotgan muammolardan biridir. Turli nazariy maktablar ushbu muammoni turlicha talqin qilgan bo'lsalar-da, barcha yondashuvlarda o'smirlar davri alohida ta'kidlanadi. Chunki aynan shu davrda shaxsning ijtimoiy tajribasi kengayadi, o'zini

Quyidagi jadvalda turli mamlakatlardagi statistik ko'rsatkichlar taqqoslangan:

Mamlakat / Hudud	Tadqiqot yili	O'smirlar tomonidan huquqbuzarliklar ulushi (%)	Izohlar
O'zbekiston	2022	17–20 %	Asosan mayda huquqbuzarliklar, oilaviy nazoratsizlik bilan bog'liq
Rossiya	2021	18 % (jinoyatlar umumiy sonidan)	65 % holatlar guruhii xarakterda
AQSH	2019	22 %	Milliy adliya statistikasi markazi ma'lumotlari
Yevropa (umumiy)	2020	15–17 %	UNICEF va WHO hisobotlari
Osiyo mamlakatlari (o'rt.)	2021	14–16 %	Asosan maktab intizomi va mayda huquqbuzarliklar

Statistik ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, delinkvent xatti-harakatlar o'smirlar davrida global muammo hisoblanadi va u jamiyatning iqtisodiy rivojlangan darajasidan qat'i nazar

anglash jarayoni kuchayadi va ijtimoiy me'yorlarga bo'lgan munosabat qayta shakllanadi.

Psixoanalitik maktab vakillari, jumladan Z. Freyd, shaxsning xatti-harakatlaridagi og'ishlarni ichki ziddiyatlar bilan izohlagan. Freyding nazariyasiga ko'ra, o'smirlar davrida "Id" va "Superego" o'rtasidagi ziddiyat kuchayib, "Ego" ularga qarshi kurashishda qiyinchilikka duch keladi. Shu bois ayrim o'smirlar me'yorlardan chetga chiqib, ijtimoiy qabul qilinmagan xatti-harakatlarni sodir etish orqali ichki tanglikni bartaraf etishga urinadilar.

Bihavioristik yondashuv esa delinkvent xulqni tashqi muhit ta'sirida shakllanadigan shartli refleks sifatida talqin qiladi. A. Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi bu jarayonni yanada chuqurroq izohlaydi[1]. Bandura fikriga ko'ra, o'smirlar ko'pincha atrofidagi yetakchi shaxslarning, ayniqsa do'stlari va ota-onasining xatti-harakatlarini kuzatib, ularni takrorlaydi. Shuning uchun oilada yoki ijtimoiy muhitda zo'rvonlik, huquqbuzarlik va tajovuzkorlik kuzatilsa, o'smirlarning o'zida ham shunga o'xshash xulq shakllanishi ehtimoli ortadi[1].

Gumanistik psixologiya vakillari A. Maslou va K. Rojers delinkvent xulqning sabablari sifatida shaxsning ehtiyojlari va imkoniyatlari o'rtasidagi nomutanosiblikni ko'rsatadilar. Maslou nazariyasiga ko'ra, agar o'smirlarning asosiy ehtiyojlari sevgi, hurmat, o'zini namoyon qilish qondirilmasa, u ularni ijtimoiy me'yorlarga zid yo'llar bilan qondirishga urinishi mumkin. Rojers esa oilada ijobiy qabulning yo'qligi, qattiq tanqid va mehr yetishmasligini delinkvent xulqning psixologik asoslari sifatida talqin qiladi.

Sotsiologik yondashuvlar ham bu masalani keng qamrovda izohlaydi. R. Mertonning "anomiya oid nazariyasi"da jamiyatdagi tengsizlik va imkoniyatlarning notekis taqsimlanishi oqibatida ayrim o'smirlar maqsadlarga erishishda noqonuniy yo'llarni tanlashi mumkinligi ta'kidlanadi. Bu yondashuv hozirgi globallashuv sharoitida ham dolzarbligini yo'qotmagan[5].

Delinkvent xatti-harakatlarning sabablari ko'p qirrali va murakkabdir. Ular ichki psixologik ziddiyatlar, oilaviy tarbiya xususiyatlari, ijtimoiy muhit va maktabdagi psixologik sharoitlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Shu bois muammoni faqat bir nazariya yoki yondashuv doirasida tushuntirish yetarli emas. U kompleks tarzda, psixologik, pedagogik va sotsiologik nuqtai nazarlarni birlashtirgan holda o'rganilishi lozim.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) va UNICEF ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha o'smirlarning taxminan 15–18 foizi muntazam ravishda ijtimoiy me'yorlarga zid xatti-harakatlarni sodir etadi. Bularning ichiga maktabdagi intizom buzilishi, kichik huquqbuzarliklar, tajovuzkorlik va zo'rvonlik kiradi. AQSHda esa Milliy adliya statistikasi markazining 2019-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, 12–15 yoshli o'smirlarning 22 foizi hayoti davomida hech bo'lmaganda bir marta huquqbuzarlik sodir etganini tan olgan.

uchraydi. Ammo rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko'rsatkich ko'pincha yuqoriroq bo'lib, ijtimoiy tengsizlik, migratsiya va oilaviy muammolar bilan chambarchas bog'liq.

Delinkvent xatti-harakatlarning psixologik asoslarini izohlashda turli ilmiy nazariyalar mavjud bo'lib, ular muammoni turlicha talqin qiladi. Mazkur qarashlarni tizimli tahlil qilish delinkventlikni chuqurroq anglash imkonini beradi.

Psixoaanalitik yondashuvning asoschisi Z. Freyd shaxsning xatti-harakatlarini ichki psixodinamik jarayonlar bilan bog'laydi. Freyd nazariyasiga ko'ra, o'smirlik davrida jinsiy va agressiv impulslarning faollashuvi, shuningdek, "Id" va "Superego" o'rtasidagi ziddiyat kuchayadi. "Ego" bu ziddiyatlarni nazorat qila olmagan hollarda shaxs me'yorlardan og'adi va ijtimoiy qabul qilinmagan xatti-harakatlarni amalga oshiradi. Shu nuqtai nazaridan, delinkvent xatti-harakatlar ichki tanglikning tashqi ifodasi sifatida talqin qilinadi.

Bihavioristik nazariya vakillari, jumladan J. Uotson va B. Skinner, xulqni tashqi muhit omillari bilan bog'laydilar. Ularning fikricha, o'smirlarning delinkvent xulqi noto'g'ri mustahkamlash natijasidir. Masalan, o'smir huquqbuzarlik sodir etib, buning uchun jazo olmasa yoki atrofda ilgarning e'tiborini qozonsa, u bunday xulqni takrorlashga moyil bo'ladi.

A. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy o'rganish nazariyasi esa delinkvent xulqni o'smirlarning ijtimoiy muhitdagi kuzatish va taqlid qilish jarayonlari bilan izohlaydi. Unga ko'ra, o'smirlar ko'pincha do'stlari, ota-onalari yoki mashhur shaxslarning xulqini kuzatib, uni o'zlashtiradi. Agar bu namuna ijobiy bo'lsa, bola konstruktiv xatti-harakatlarni o'rganadi, agar salbiy bo'lsa — delinkvent xulq shakllanadi.

Gumanistik psixologiya vakillari, jumladan A. Maslou va K. Rojers, o'smirlarning delinkvent xatti-harakatlarini ehtiyojlarning qondirilmaligi bilan izohlaydi. Maslou piramidasi ko'ra, bola sevgi, hurmat va o'zini namoyon qilish ehtiyojlarini qondira olmasa, u bularni noqonuniy yo'llar bilan ta'minlashga urinishi mumkin. Rojers esa bolaning "men-kontseptsiyasi" salbiy shakllanganda, ya'ni u o'zini jamiyat tomonidan qabul qilinmagan deb his qilganda, o'smir o'zini tasdiqlash uchun delinkvent yo'llarga murojaat qilishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Kognitiv nazariyalar vakillari J. Piajening ishlari asosida o'smirlik davrida fikrlash jarayonlari va axloqiy tafakkur shakllanishiga e'tibor qaratadilar. Piajening ta'kidlashicha, o'smirlar aynan ushbu davrda ijtimoiy me'yorlar haqida ongli tushuncha shakllantiradilar. Agar ularning kognitiv rivojlanish jarayonida bo'shliqlar mavjud bo'lsa yoki me'yorlar oilada va maktabda yetarlicha mustahkamlanmasa, o'smir axloqiy tanlovlarda noto'g'ri qarorlar qabul qilishi mumkin.

Sotsiologik nazariyalardan R. Mertonning "anomiyaga oid nazariyasi" alohida o'rin tutadi. Merton jamiyatdagi maqsad va ularga erishish vositalari o'rtasidagi nomutanosiblikni ko'rsatib, bu holat odamlarni, jumladan o'smirlarni ham, huquqbuzarlikka undashi mumkinligini ta'kidlagan. Masalan, o'smir moddiy farovonlikka intilar ekan, unga qonuniy yo'llar yopiq bo'lsa, u noqonuniy yo'llarni

tanlashi ehtimoli oshadi[5]. Shuningdek, travmatik tajriba nazariyalari ham delinkventlikni izohlaydi. Bolalikda yoki o'smirlikda zo'rovonlik, e'tiborsizlik yoki travmatik voqealarni boshdan kechirgan o'smirlar ko'pincha ijtimoiy me'yorlarni inkor etishga moyil bo'ladi. Bu ularda psixologik himoya sifatida agressiya yoki huquqbuzarlik shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

Xalqaro tadqiqotlar orasida T. Moffittning rivojlanish-taxnomiyasi (developmental taxonomy) alohida o'rin tutadi. Moffitt (1993) o'smirlarning delinkvent xulqini ikki asosiy tipga ajratadi: hayot davomida uzluksiz kuzatiladigan (life-course-persistent) va aynan o'smirlik davriga xos, vaqtinchalik kechadigan (adolescence-limited)[6]. Ushbu qarash profilaktika va aralashuv strategiyalarini farqlashga imkon beradi: hayot davomida uzluksiz delinkventlikni aniqlashda erta diagnostika va oilaviy psixoterapevtik yordam zarur, o'smirlikka xos delinkventlik esa ijtimoiy ta'sirlarni (do'stlar guruhi, maktab muhitini) nazorat qilish orqali kamaytirilishi mumkin. Moffittning yondashuvi ko'plab keyingi longitudinal tadqiqotlar (masalan, Farrington va boshq.) uchun nazariy asos bo'ldi[2],[6].

Loeber, Farrington va Sandberg kabi kriminolog-psixologlar tomonidan o'tkazilgan uzun muddatli longitudinal tadqiqotlar (longitudinal cohort studies) delinkvent xatti-harakatlarning risk omillari to'g'risida boy dalillar keltiradi. Bu tadqiqotlar oilaviy nizolar, ota-onalar tomonidan cheklovning yetishmasligi yoki ortiqcha bo'lishi, bolalikdagi agressiv xulq, atrofda salbiy namuna va mahalla/ko'cha muhitining rolini ko'rsatdi. Farringtonning ishlarida erta bolalikdagi xulqiy muammolar (masalan, 3–8 yoshdagi aggressivlik) kelajakdagi jinoyat va delinkventlik xavfini oshirishi qayd etilgan[4].

Ijtimoiy o'rganish (Bandura) va ijtimoiy nazorat (Hirschi) nazariyalarini qo'llagan empirik ishlar do'stlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va internet ta'sirining rolini aniqladi. Bandura yondashuvi asosida ko'plab tadqiqotlar ta'kidlaganki, o'smirlarning yaqin do'stlari va namunalari ularning xulqini shakllantirishda kuchli omil sanaladi; do'stlar orasidagi salbiy ta'sir (guruhiy zo'rovonlik, jinoyatchilikni muhokama qilish) delinkvent xatti-harakatlari uchun ishonchli prediktor hisoblanadi. Hirschi esa ijtimoiy bog'liqlikning zaifligi oilaviy aloqalar, maktabga bog'lanish va ijtimoiy me'yorlarga ishtiyonning kamayishi delinkventlik xavfini oshiradi[1].

Xulosa. Tadqiqotlar delinkvent xulq bilan kurashish faqat adliya choralari yoki jazolar bilan cheklanmasligi kerakligini, balki profilaktika, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik reabilitatsiyaga katta e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatadi. O'zbekiston kontekstida ham xalqaro tajribadan olingan samarali chora-tadbirlarni lokal sharoitga moslashtirish, mahalliy ijtimoiy institutlar va maktablar bilan hamkorlikni kuchaytirish muhimligi alohida ta'kidlashimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
2. Farrington, D. P. (2003). Developmental and life-course criminology: Key theoretical and empirical issues. *Criminology*, 41(2), 221–255.
3. Hirschi, T. (1969). *Causes of Delinquency*. Berkeley: University of California Press.
4. Loeber, R., & Farrington, D. P. (2001). *Child Delinquents: Development, Intervention, and Service Needs*. Thousand Oaks, CA: Sage.
5. Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672–682.
6. Moffitt, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100(4), 674–701.
7. Rean, A. A. (2016). *Психология девиантного поведения*. Санкт-Петербург: Питер.
8. Ратинов, А. Р. (2007). *Психология преступного поведения*. Москва: Норма.
9. Musurmonova, O. (2020). O'smirlarning ijtimoiylashuvi va deviant xulqning oldini olishda oilaning o'rni. *Pedagogika va psixologiya jurnali*, 2(4), 115–124.